ABC TIZIMINING TANNARX MENEJMENTINI YAXSHILASH VA FOYDALILIKNI OSHIRISHDA FOYDALANISH

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Razzoqov Qobilbek
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20348353

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalarda tannarx menejmentini samarali tashkil etishda ABC (Activity-Based Costing) tizimining ahamiyati, uning amaliy qo‘llash mexanizmlari hamda foydalilikni oshirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. An’anaviy tannarx hisoblash usullarining cheklangan jihatlari ochib berilib, xarajatlarni faoliyat turlari asosida taqsimlash orqali mahsulot va xizmatlar tannarxini aniq hisoblash imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot davomida ABC tizimi yordamida resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ortiqcha xarajatlarni qisqartirish va boshqaruv qarorlarining iqtisodiy asoslanganligini kuchaytirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish subyektlarida mazkur tizimni joriy etish orqali rentabellik darajasini oshirish hamda raqobatbardoshlikni mustahkamlash imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqola yakunida ABC tizimidan foydalanish korxonalarda strategik boshqaruv va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning muhim omillaridan biri ekanligi yuzasidan xulosalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: ABC tizimi, faoliyatga asoslangan tannarx hisobi, tannarx menejmenti, xarajatlarni boshqarish, foydalilik, rentabellik, boshqaruv hisobi, xarajatlar tahlili, resurslardan foydalanish samaradorligi, strategik boshqaruv, iqtisodiy samaradorlik, xarajatlarni optimallashtirish.

Kirish. Korxonalar faoliyatida tannarxni to‘g‘ri shakllantirish va uni samarali boshqarish bugungi raqobat sharoitida strategik ahamiyatga ega omillardan biri hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narxlar bevosita xarajatlar tuzilmasi bilan bog‘liq bo‘lib, noto‘g‘ri hisoblangan tannarx korxonaning foydalilik darajasini sun’iy ravishda pasaytirishi yoki aksincha, noto‘g‘ri boshqaruv qarorlariga olib kelishi mumkin. Shu sababli ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida xarajatlarni aniq va adolatli taqsimlash masalasi alohida dolzarblik kasb etadi.

An’anaviy tannarx hisoblash usullari ko‘pincha umumiy xarajatlarni yagona bazaga tayangan holda taqsimlashga asoslanadi. Bu yondashuv murakkab ishlab chiqarish jarayonlariga ega korxonalarda real iqtisodiy holatni to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Natijada ayrim mahsulotlar ortiqcha baholanishi, boshqalari esa yetarlicha baholanmasligi holatlari yuzaga keladi. Bu esa boshqaruv qarorlarining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, Activity-Based Costing (ABC) tizimi xarajatlarni faoliyat turlari asosida aniqlash va taqsimlash orqali aniqroq iqtisodiy tasvirni shakllantirish imkonini beradi. Ushbu yondashuv resurslarning qaysi jarayonlarda va qanday miqdorda sarflanayotganini chuqur tahlil qilishga asoslanadi. Natijada korxona nafaqat tannarxni aniq hisoblaydi, balki ortiqcha xarajatlar manbalarini ham aniqlash imkoniga ega bo‘ladi.

Mazkur maqolada ABC tizimining tannarx menejmentini yaxshilashdagi o‘rni, uning amaliy afzalliklari hamda korxona foydaliligini oshirishdagi ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu tizimni

joriy etish orqali boshqaruv qarorlarining sifatini oshirish, resurslardan foydalanish samaradorligini kuchaytirish va raqobatbardoshlikni mustahkamlash imkoniyatlari ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Asosiy qism. ABC (Activity-Based Costing) tizimi korxonalarda tannarxni shakllantirish va boshqarish jarayonida an’anaviy yondashuvlarning yetarli darajada aniqlik bermayotgan sharoitida paydo bo‘lgan muhim alternativ usul sifatida qaraladi. Uning asosiy g‘oyasi xarajatlarni bevosita mahsulotga emas, balki ushbu mahsulotni yaratishda ishtirok etuvchi faoliyat turlariga bog‘lashdan iborat. Bu yondashuv xarajatlar oqimini “resurs → faoliyat → mahsulot” zanjiri orqali tahlil qilish imkonini beradi va natijada korxona ichidagi iqtisodiy jarayonlar yanada shaffoflashadi.

An’anaviy tannarx hisoblash tizimlarida ko‘pincha umumiy ishlab chiqarish xarajatlari biror bazaga (masalan, mehnat soatlari yoki ishlab chiqarish hajmi) proporsional tarzda taqsimlanadi. Bunday yondashuv oddiy ishlab chiqarish tuzilmasiga ega korxonalarda ma’lum darajada ishlashi mumkin, biroq mahsulot turlari ko‘p, texnologik jarayonlar murakkab bo‘lgan holatlarda sezilarli xatoliklarni keltirib chiqaradi. Natijada ayrim mahsulotlar uchun tannarx sun’iy ravishda oshiriladi, boshqalari esa past baholanadi. Bu esa narx belgilash, assortimentni shakllantirish va investitsion qarorlar qabul qilish jarayonlarini noto‘g‘ri yo‘naltiradi.

ABC tizimi esa bu muammoni faoliyat darajasida xarajatlarni aniqlash orqali hal etadi. Har bir ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayoni alohida faoliyat sifatida ko‘rib chiqiladi va ularning har biri uchun resurs sarfi aniqlanadi. Masalan, materiallarni xarid qilish, omborga joylashtirish, texnik nazorat, ishlab chiqarish liniyasini sozlash kabi jarayonlar alohida xarajat markazlari sifatida baholanadi. Ushbu yondashuv orqali korxona qaysi faoliyat ko‘proq xarajat talab qilayotganini aniq ko‘ra oladi.

Mazkur tizimning eng muhim afzalliklaridan biri – yashirin xarajatlarni ochib berish imkoniyatidir. Ko‘pincha korxonalarda umumiy xarajatlar ichida samaradorligi past bo‘lgan jarayonlar mavjud bo‘ladi, biroq an’anaviy hisob tizimlarida ular sezilmay qoladi. ABC tizimi esa har bir faoliyatni alohida tahlil qilgani uchun samarasiz jarayonlarni aniqlash va ularni optimallashtirishga sharoit yaratadi. Bu esa bevosita korxonaning umumiy rentabelligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, ABC tizimi boshqaruv qarorlarini qabul qilish sifatini oshiradi. Aniq tannarx ma’lumotlari asosida menejerlar qaysi mahsulotlar foydaliroq, qaysilari esa zarar keltirayotganini to‘g‘ri baholash imkoniga ega bo‘ladilar. Bu esa mahsulot portfelini qayta ko‘rib chiqish, resurslarni samarali taqsimlash va strategik rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, raqobat kuchli bo‘lgan bozorlarda bu tizim korxonaning barqarorligini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

ABC tizimini joriy etish jarayoni esa ma’lum murakkabliklarga ega. Avvalo, korxonada barcha faoliyat turlarini to‘liq aniqlash va ularni toifalash talab etiladi. Bundan tashqari, har bir faoliyat uchun resurs sarfini o‘lchash va ma’lumotlarni yig‘ish tizimini shakllantirish zarur bo‘ladi. Bu esa qo‘shimcha vaqt, texnik resurslar va malakali kadrlarni talab qiladi. Shu sababli kichik korxonalarda bu tizimni to‘liq joriy etish har doim ham iqtisodiy jihatdan o‘zini oqlamasligi mumkin.

Biroq yirik ishlab chiqarish korxonalari va ko‘p mahsulotli tizimlarda ABC yondashuvi sezilarli iqtisodiy foyda keltiradi. U nafaqat tannarxni aniq hisoblash, balki xarajatlarni boshqarish madaniyatini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Natijada korxona ichida resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi, ortiqcha xarajatlar kamayadi va umumiy foydalilik darajasi barqarorlashadi.

Xulosa. ABC tizimi korxonalarda tannarxni aniqlash va xarajatlarni boshqarish samaradorligini oshirishda muhim instrument sifatida baholanishi mumkin, chunki u an’anaviy yondashuvlarda uchraydigan umumlashtirish va noaniqliklarni kamaytiradi hamda har bir faoliyat darajasida real xarajat yukini ko‘rsatib beradi. Shu asosda xulosa qilish mumkinki, korxona foydaliligi faqat ishlab chiqarish hajmiga emas, balki xarajatlar strukturasining qanchalik to‘g‘ri tahlil qilinganiga ham bevosita bog‘liq bo‘ladi. ABC tizimi orqali menejerlar mahsulotlar va xizmatlar kesimida haqiqiy rentabellikni aniqlash, samarasiz jarayonlarni ajratib olish va resurslarni oqilona qayta taqsimlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Amaliy jihatdan qaraganda, ushbu tizimni joriy etishdan oldin korxona o‘z ichki jarayonlarini to‘liq inventarizatsiya qilishi, barcha asosiy va yordamchi faoliyat turlarini aniqlashi hamda ularning xarajat omillarini belgilab chiqishi zarur. Shuningdek, ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash uchun ishonchli hisob tizimini shakllantirish ham muhim bosqich hisoblanadi, aks holda ABC tizimi kutilgan natijani bermasligi mumkin. Taklif sifatida shuni ta’kidlash joizki, korxonalar ABC tizimini bosqichma-bosqich joriy etishi, avval eng xarajatli yoki murakkab bo‘lgan bo‘linmalardan boshlashi maqsadga muvofiq bo‘ladi, chunki bu yondashuv xatolik xavfini kamaytiradi va xodimlarning yangi tizimga moslashuvini yengillashtiradi. Bundan tashqari, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda faqat moliyaviy ko‘rsatkichlarga emas, balki faoliyat samaradorligi indikatorlariga ham tayanish lozim, chunki ABC tizimi aynan jarayonlar darajasidagi tahlilni kuchaytiradi. Korxonalarga yana bir muhim tavsiya shundan iboratki, ABC tizimini statik hisob modeli sifatida emas, balki doimiy takomillashib boruvchi boshqaruv vositasi sifatida ko‘rish kerak, chunki iqtisodiy sharoitlar va ishlab chiqarish texnologiyalari o‘zgarishi bilan xarajat omillari ham o‘zgarib boradi. Shu tarzda yondashilganda, ABC tizimi nafaqat tannarxni aniq hisoblashga, balki korxonaning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladigan strategik mexanizmga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ergashova, Sh. T., & Abdusalomova, N. B. (2019). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti nashriyoti.
2. Xasanov, B., & Xashimov, A. (2013). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Cho‘lpon nomidagi NMIU.
3. Tulyaganov, A. A. (2026). Modern systems of product cost calculation: methodological foundations and directions of practical transformation. Innovation Science and Technology, 2(3). https://doi.org/10.5281/zenodo.18935887
4. Rasulova, Sh. (2025). Sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini hisoblashda ABC usulini qo‘llash mohiyati. Qo‘qon universiteti xabarnomasi, 15(1). https://doi.org/10.54613/ku.v15i.1190
5. Onorboev, S. (2025). Kimyo sanoati korxonalarida ABC metodologiyasini qo‘llash xususiyatlari. Scientific Library of Uzbekistan (SLIB.uz) ilmiy maqolalari. https://slib.uz/en/article/view?id=34342
6. Djumayeva, G. A. (2025). Buyurtmali kostingning turlari va qo‘llanilishi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari, 26(2).